

IMAKÖNYVEK: FELTÁRATLAN FORRÁSOK¹

Tanulmányomban egy eddig teljesen feltáratlan forrás csoportot, az imakönyvek vizsgálatának első tanulságait szeretném ismertetni.² Figyelmem évekkal ezelőtt fordult e könyvek felé, amikor egy kortárs imaszövegeket elemző kutatási projektet lezártam. A kutatás során a kegyhelyekre látogatók egyéni, spontán módon, mindenféle kötöttség nélkül írott fohászait elemeztem. Ekkor merült fel, hogy érdekes lehetne egy ellentétes irányú vizsgálódás is, azaz annak számbavétele miféle imaszövegeket kínál az egyház az imádkozni vágyók számára.³ E kérdés kapcsán jutottam el az imakönyvekhez és ahhoz a felismeréshez, hogy átfogó feldolgozásukat eddig senki nem végezte még el.

A legfőbb nehézséget az okozza, hogy összefoglaló, tudományos művek a műfajról, különösen pedig annak barokk utáni mibenlétéről sem a nemzetközi, sem a magyar szakirodalomban alig vannak. Az első nagyobb áttekintések német nyelvterületen születtek Alois Schrott, Stephan Beisel és Paul Althaus munkássága nyomán a 20. század első évtizedeiben⁴, majd hosszú szünet után két konferenciakötet rázta fel valamelyest az állóvizet.⁵ Ugyancsak a 20. század első évtizedeihez kötődik egy rövidebb lélegzetvételi és két hosszabb magyar nyelvű vállalkozás Gorzó Gellért, Gajtkó István és Incze Gábor tollából. Gorzó Gellért Rádai Rádai Pál imádságos könyvéről írt tanulmányának bevezetőjében ad egy vázlatos áttekintést a magyar imádságirodalom műfajáról és annak történetéről.⁶ Gajtkó közel 47 darab, 17. századi katolikus imakönyvet vizsgál és elemez, Incze pedig a reformációtól 1711-ig megjelent protestáns imádságirodalmat dolgozza fel.⁷ A korszakhatárt elsőként Holl Béla kéziratos bibliográfiája tolta ki valamelyest, amelyben a 18. század végéig gyűjtötte össze a katolikus imakönyveket, összesen 157 darabot. A bibliográfia máig kéziratban található a piarista rend levéltárában.⁸

Úgy tűnik az utóbbi években némileg megélnék az érdeklődés az imádságirodalom és az imakönyvek témája iránt. Szigeti Jenő 2002-es, a 18. század első felének protestáns imádságirodalmáról szóló tanulmányában már olvasható egy

1 A kutatás a TÁMOP-4.2.2.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválósági Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt által nyújtott személyi támogatással valósult meg. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A kutatáshoz az OTKA NK 81502 számú projekt is hozzájárult az infrastruktúra támogatásával. A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrákutató Csoport munkatársa.

2 A cikk megírását és a téma kutatását az OTKA 12550 K11 Alapvetési Pályázat tette lehetővé.

3 Itt szeretném megköszönni Barna Gábornak, hogy e témára figyelmemet felhívta és kutatásaimat azóta is folyamatosan szakmai tanácsaival, beszélgetésekkel segíti.

4 ALTHAUS 1927; BEISEL 1909; SCHROTT 1937.

5 INGEN – MOORE 2001., BÖDEKER – CHAIX – VEIT 1991.

6 GORZÓ 1915. 151-172.

7 GAJTKÓ 1936; INCZE 1931.

8 HOLL 1958.

rövid, főképp a protestáns kutatásokra fókuszáló tudománytörténeti áttekintés és egy hosszabb elemzés.⁹ A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Barokk Lelkiségi Műhelye 2010-ben tematikus konferenciát is szervezett e téma köré, melynek tanulmányai már kötetben is olvashatóak.¹⁰ Emellett az egyes felsőoktatási intézetekben folyó műhelymunkát említhetjük még: kolozsvári Babes Bolyai Egyetemen, a Debreceni Egyetemen és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen működő Régi Magyar Irodalom Tanszékek, illetve a Barokk Lelkiségtörténeti Kutatócsoport tevékenysége. E kutatások azonban a régi magyar irodalmárok által kijelölt időbeli keretek között zajlanak továbbra is. Az 1800 után kezdődő korszak tehát változatlanul teljesen feldolgozatlan, jöllehet számos tényező indokolná a kutatások szükségességét.

A kutatások szükségessége

Elsőként e könyvek olvasás- és irodalomtörténeti jelentőségére szeretném felhívni a figyelmet. A korabeli magánkönyvtárak, egyházi intézmények és szerzetesi könyvtárak, valamint nyomdák katalógusaiba, hagyatéki leltárakba belelapozva, igazolva látjuk Szűcs Jenő megállapítását, mely szerint „minden kétséget igazolóan a Biblia után a legolvasottabb magyar nyelvű irodalmi alkotások.”¹¹ Ezt a megállapítást támasztják alá az egyes imakönyvek kiadási számai is. Példaként említhető Pázmány Péter *Keresztyéni Imádságos Könyve*, mely 1606-tól 1885-ig 27, Pongrácz Eszter *Arany koronája*, mely 1719 és 1911 között 38, Ujfalusi Judit sokat olvasott népkönyve a *Makula nélkül való tükör*, amely 1712 és 1904 között 18, Szikszai György protestáns *Keresztyényi Tanítások és Imádságok* című 1786-os imakönyve pedig 76 kiadást ért meg. Néhány imakönyv esetében ismertek az egyes kiadások példányszámai is. Így tudjuk például, hogy Tárkány Béla nagyon népszerű *Lelki mannáját* 244.000 példányban, *Vezércsillagát* 21.000 példányban¹², Nogall János *Vezérkönyv a legfölségesebb Oltáriszentség imádsására* című könyvét 119.000¹³, Soós István *Liliomfűzér* című elsőáldozási imakönyvét 24.000 példányban¹⁴ adták ki. Ez a sor minden bizonnyal még folytatható lenne, ha megfelelő bibliográfiák állnának rendelkezésünkre. Úgy gondolom azonban, ennek híján sem túlzunk, amikor azt állítjuk, hogy az imakönyvek évszázadokig a legolvasottabb nyomdászati termékek közé tartoztak, így előállításukhoz a tömegigény kielégítése mellett a kiadók gazdasági érdeke is fűződött.¹⁵

Szigeti Jenő fentebb már idézett tanulmányában egy másik szempontra is felhívja a figyelmet. „A kor gazdag imádságirodalmában a négy-öt kiadást megért

⁹ SZIGETI 2002.

¹⁰ BOGÁR 2012.

¹¹ SZIGETI 2002. 81.

¹² SZINNYEI 1891-1914. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

¹³ Nogall János imakönyvének 1935-ös kiadásában, a belső címlapon olvasható az adat: 19. változatlan kiadás, 109.000 – 119.000 pld. Az imakönyvről bővebben: http://neprajz.bibl.u-szeged.hu/IMA/ima_list.php

¹⁴ SZINNYEI 1891-1914. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

¹⁵ SZIGETI 2002. 81.

művek nem tartoznak a ritkaságok közé. Ezért nyelvi, irodalmi hatásuk feltétlenül figyelemreméltó. A magyar nyelv fejlődésében kiemelkedő szerepe volt az imádságos könyveknek.”¹⁶ Megállapítását Incze Gábor 1931-ben megjelent sorával is alátámasztja a szerző: “Azok az irodalmi munkák, melyeket a hivatalos középiskolai, meg egyetemi irodalomtörténet-tanítás annyira kiemel, vonatkoztat, származtat és analizál (...) nem tettek olyan nagy hatást a néplélek fejlesztésére, a nemzeti nyelv formálására, és nem is váltak olyan széles körökben ismertekké, mint imádságos és énekes könyveink (...) Az irodalomtörténet mégis nagyon kevés gondot fordított és nagyon kevés sort áldozott ennek az irodalmi műfajnak az ismertetésére, feltárására, pedig a Barlaám és Jozafát, Salamon és Markalf mesemotívumok, melyek olyan nagy vándorutat tettek meg (...) semmivel sem érdekesebb problémák, mint az olyan imádságok, imafoszlányok vagy szólamoknak a vándorlása és vonulásuk útjának megrajzolása, melyek legtöbbször ismeretlen forrásokból eredve, Nyugat-Európa népeinek keresztyénségén keresztül folyva jutottak el a magyar evangéliumi egyházak szószékeire vagy egyes buzgólelkű híveinek titkon ajtókat behajtó magányos és csendes áhítatába.”¹⁷

Ezen túlmenően, a vallásos könyv, így az imakönyvek is betekintést engednek kiadásuk korának vallásos műveltségébe és lelkiségtörténetébe. Feltételezésem szerint általuk megrajzolhatóak az egyes szerzetesrendek, lelkiségi mozgalmak, vallásos társulatok spiritualitásának fő összetevői és jellegzetes sajátosságai. Ezek mind hatékonyan formálják az egyén hitének belsővé válását, vallásos és profán cselekedeteit, kultuszait, imáit, morális és etikai értékrendjét. Ugyanakkor e könyvek szerzői és összeállítói használatra, olvasásra, újra imádkozásra szánták műveiket, tehát egyfajta „tömegigényt” próbáltak kielégíteni általuk. Így tudatosan törekedtek arra, hogy olyan imákat írjanak és válogassanak össze egy-egy könyvbe, amelyek a legkülönbözőbb szituációkban és a legkülönbözőbb embereknek is felhasználhatóak. Imáik nem teljes mértékben individualizált alkotások, szerteágazó igényeknek kívánnak megfelelni.¹⁸ Ezért feltételezésem szerint jól kikapinthatóak bennük a vallásos kifejezésforma mögött rejtő társadalmi valóság is. Igaz, vélhetőleg nem közvetlen módon tükrözik a tényleges állapotokat, de azt feltételezem, hatásosan közreműködnek a valós vagy elvárt vallásos, erkölcsi és társadalmi normák megeremtésében. Megjelennek bennük a mindennapi életre vonatkoztatva és ahhoz alkalmazva a szakemberek által szisztematizált és továbbadott vallási tanítások és az adott felekezet dogmatikai tételei is.¹⁹ Ilyen értelemben mondhatjuk azt is, hogy az imakönyvek egyfajta, az egyházi autoritás által kontrollált akkulturalizációs eszközök.²⁰ Ezáltal a gondolkodás, a magatartás alakítójaként, mentalitástörténeti hatásuk is jelentős.

16 SZIGETI 2002. 81.

17 INCZE 1931. 41.

18 BRANDT 2005. 101.

19 BRANDT 2005. 101.

20 BRANDT 2004. 17.

Az 1800 utáni magyar imakönyvek adatbázisa

Az itt felsorolt okok késztettek arra, kezdjem meg ezeknek az imakönyveknek a számbavételét, katalogizálását és találjak olyan formát, amely által kutathatóvá válik ez a hatalmas forráskorpusz. Úgy ítélt meg, ezeket az igényeket egy internetről, mindenki által elérhető adatbázis tudná leginkább szolgálni. Több éves gyűjtőmunka, adatgyűjtés és előkészületek után ezt az adatbázist 2013 júliusában indult útjára. Azóta az adatfeltöltés folyamatosan zajlik, a következő szempontok figyelembe vételével: nyelv, szerző (titulussal, foglalkozással, ranggal), megjelenés éve, évköre, megjelenés helye, kiadó, nyomda, a mű eredete, felekezethez kapcsolása, rendhez kapcsolása (szerzetesrend, vallási társulat stb.), műfaja, besorolás (célközönség), imák, énekek, elmélkedések, illusztrációk száma, tematikája, metszője.²¹

A feldolgozásba a laikus hívők számára, közösségi, illetve magánáhítat céljára kiadott, többségében imaszövegeket, ehhez kapcsolódó elmélkedéseket tartalmazó könyveket és imafüzeteket vontam be. Így nem tekintetem céloknak a liturgikus célokat szolgáló officiumok, missalek, breviáriumok stb. összegyűjtését és az énekeskönyvek vizsgálatát sem. Időben az 1800-as évet jelöltem ki kezdő dátumként a feljebb már említett kutatástörténeti okok miatt. A lezárást nyitva hagytam, remélve azt, hogy a jövőben sikerül napjainkig áttekinteni az anyagot. Emellett azt is látnunk kell, hogy az imakönyv kiadásban a 19. század komoly előrelépést hozott, részint a nyomdászat, az alfabetizáció és az olvasáskultúra gyors fejlődése, részint pedig a korabeli egyházi élet átalakulásai miatt.

A hosszú távú cél természetesen egy korszakhatárok nélküli áttekintés, ehhez azonban hosszú évek munkájára lesz még szükség. Az első évek kutatásai során csupán néhány száz könyv került figyelmem fókuszába, ezek jórészt római katolikusok számára, 1850 és 1940 között kiadott művek. A feldolgozás első tanulságai tehát ezeken alapulnak.

Alfabetizáció, olvasáskultúra, nyomdászat

Mielőtt a korszak átalakuló egyházáról és új feladatairól szólnék, fontosnak tartom felhívni a figyelmet néhány olyan körülményre, amelyek véleményem szerint hatékonyan közrejátszottak abban, hogy az egyház új pasztorációs stratégiájában a nyomtatott termékek ilyen fontos szerepet kaptak.

Elsőként az alfabetizáció mértékében bekövetkezett pozitív változásokat említem. A felvilágosodás általános írástudás érdekében tett törekvéseinek köszönhetően (alapfokú oktatás expanziója) nagymértékben gyarapodott az új olvasók száma. Az olvasók körét gyarapították a nők, gyermekek, munkások.²² Mindezek

²¹ Az 1800 utáni imakönyvek adatbázisának elérhetősége: http://neprajz.bibl.u-szeged.hu/IMA/ima_list.php. Az adatbázis elkészítését Kőszeg Péternek köszönöm.

²² LYONS 2000. 348.

hatására a 19. századtól kezdődően erőteljes átalakulás tanúi lehetünk az olvasáskultúrában. Az olvasás és a könyv kultúrtörténetével foglalkozó kutatók e korszakról, mint az „olvasás forradalmának” időszakáról beszélnek. A kötelező oktatás egyre szélesebb körűvé válása, valamint a magát „feltörekvő tehetségek polgárságaként” definiáló társadalmi réteg megjelenése mind hatékonyan közreműködtek abban, hogy a tájékoztatás és képzés legfontosabb eszközévé a nyomtatott termékek váljanak. Ez az általános olvasóközönség lesz az, amely immár nemcsak néhány standard művet olvas el újra és újra intenzíven, hanem olvasási szokásaiban az állandó új megjelenésekhez igazodik, megteremtve ezáltal a magánszféra közepéből kiindulva a nyilvános kommunikáció viszonylag sűrű hálóját, azaz a „társadalmi nyilvánosságot”.²³ „Az olvasás forradalma kifejezés tehát egyszerre jelenti az olvasóközönség kiszélesedését, valamint az olvasóközönség az olvasás gyakorlatában és társadalmi funkciójában bekövetkező alapvető jelentőségű változásokat” – írja Frédéric Barbier.²⁴ Így a hagyományos olvasmányok (kalendáriumok, ponyvák és legfőképp vallásos témájú lelki olvasmányok) mellett egyre nagyobb számban jelentek meg a világias jellegű kiadványok és a különféle periodikák, melyeket „lázasan falt” a nagyközönség.²⁵ Mindezek a folyamatok némi késéssel ugyan, de hazánkat is elérték és az egyházi könyvkiadásra is hatást gyakoroltak. Részint azért, hogy új perspektívákat nyitottak a lelkigondozásban, másrészt viszont új kihívások elé is állították az egyes felekezetek képviselőit. Eddig nem látott mértékben árasztották el az olvasóközönséget a modern, liberális eszméket tartalmazó világi olvasmányokkal. Mindezek ellensúlyozására az egyházaknak is különös figyelmet kellett fordítani, ahogy arról a *Mária hú leánya* című imakönyv is felhívja a figyelmet: „Óvakodjatok a hamis prófétáktól. Tudod-e melyek a legveszedelmesebbek? A rosz könyvek és ujságok, melyekkel a sátán a világot a lelkek vesztére eláraszti. Ijesztően nagy a rosz iratok hatása, kivált az ifjú kedélyre. (...) Ha jámbor és ártatlan akarsz maradni, úgy az olvasásban óvatosságot és mértéket kell tartanod Istenfélő hajadon nem olvashat oly könyvet, mely a kath. vallásba vagy a ker. erkölcsbe ütközik. (...) A rosz könyvnel is ártalmasabbak az erkölcstelen képek. (...) Ami az ujságokat és mulattató lapokat illeti, csakis kath. szelleműeket olvass (...) Mária jó gyermeke egyáltalán nem olvas sokat csupán időöltésből.”²⁶

Mindezen változásokkal párhuzamosan zajlott a könyvkultúra egészének polgárosodása és nemzeti jellegű átalakulása, azaz magyar nyelvűvé válása. A könyvkiadás gyarapodása mellett emelkedett a nyomdák száma és technikaileg is fejlődött a hazai nyomdaipar. Létrejött az önálló könyvkereskedelem és megszületett az időszaki sajtó is.²⁷

23 A társadalmi nyilvánosság fogalmát, és létrejöttének elméletét Jürgen Habermas alkotta meg világhírűvé vált és sok kiadást megélt „A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása” című munkájában. A fenti idézet az Osiris Kiadó 1999-ben megjelent magyar nyelvű kiadásának előszavában olvasható. HABERMAS 1999. 9.

24 BARBIER 2005. 247.

25 BARBIER 2005. 247.

26 *Mária hú leánya* 1894. 141-145.

27 FÜLÖP 2010. 49-51.

Átalakuló egyház, új feladatok, új eszközök

A vizsgált imakönyvek által kijelöl korszakot a történelemtudomány a legújabb-, vagy modernkor névvel illeti. Az ekkor megjelenő és kibontakozó két fő eszméáramlat, a felvilágosodás és liberalizmus az egyház történetében és működésében is számos új kihívást eredményezett, melyekre a korábbiakétól eltérő válaszokat és stratégiákat kellett kidolgozni a klérus tagjainak.

A kor ideológiáinak egyházpolitikai elveiben új értelmezést nyert a tolerancia fogalma, ami komoly változásokat hozott a felekezeti pluralizmus kérdésében. Így a 19. század meghatározó törekvésévé vált a vallásilag semleges állam és a felekezeti szabadság követelménye. Ehhez kapcsolódóan, szintén alapvető tételként jelent meg a korszak liberális gondolkodásában az állam és egyház szétválasztásának az elve, mely természetesen erősen egyházkritikával, az intézmények közéletből való kiszorításával és a kiváltságok leépítésével járt együtt.²⁸ E kérdések és problémák, jóllehet különböző intenzitással és mértékben, hazánkban is végigkísérték az egész 19. századot. Nem célom, hogy átfogó áttekintést adjunk ezekről a folyamatokról, hiszen ehhez bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, így csak a témánkat érintő főbb folyamatokra szeretnék utalni.

Elsőként a vizsgált korszakot megelőző, ám annak első évtizedeire is mély hatást gyakorló jozefinizmusra. Az II. József névvel fémjelzett időszak intézkedéseivel (szerzetesrendek feloszlatása, papnevelők központosítása stb.), az egyházzal, mint az államot kiszolgáló eszközzel, alkotott elképzeléseivel komolyan közrejátszott a 19. század első évtizedeit jellemző egyháziatlan és vallástalan élet kialakulásában. Az 1820-as években kibontakozó egyházi reformmozgalom már érzékelte ezeket, sőt 1822-es pozsonyi zsinaton megoldásokat is kerestek a problémák orvoslására. Visszaállították a szerzetesrendeket, lassan újra alakultak a betiltott kongregációk, társulatok, újra beindult az egyházmegyei papnevelés. Mégis egyre erősebben érezhető volt, hogy a katolikus egyház nem tudja megőrizni évszázados pozícióit és kiváltságait.

Ebben a megváltozott helyzetben különösen is fontossá vált az egyház számára, hogy a polgári liberalizmus elvei szerint alakuló magyar társadalomban elmélyítse, bensőségebbre formálja hívei életét, és megvédje őket az újonnan terjedő eszmék nyomán felerősödő hitellenes, a vallást, az egyházat támadó áramlatok ártó hatásaival szemben. Új és dinamikus pasztorációs stratégiát kellett kialakítania. Ennek egyik fő eszközévé a könyv és a sajtó vált, hiszen a 19. század folyamán hazánkban is szabaddá váló sajtóban és annak felélénkülésében hatalmas lehetőségeket látott az egyház.²⁹ Emellett a már említett olvasni tudás széleskörű terjedése, a gyarapodó számú nyomdák is új helyzetet teremtettek. A vallásos könyvek és újságok szélesebb körű terjesztésére új modellt dolgoztak ki, társulatot hoztak létre Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat néven 1848-ban.³⁰ Vélekedésük

²⁸ GÁRDONYI 2006. 267-273.

²⁹ MÉSZÁROS 1998. 12.

³⁰ Ez lett a Szent István Társulat.

szerint annak, aki ebben a helyzetben tétlenségben marad, nincs jövője.³¹ „Aki nem él a szabad sajtó jótékonyágával az üdvözítő vallás és tiszta erkölcsiség terjesztésére, az hűtlen azon egyházhoz, melyet keblében tisztel, s melynek érdekeit nagy részben csak az irodalom útján lehet megvédeni” – írta Fogarasy Mihály püspök a *Religio és Nevelés* hasábjain, a Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat létrehozása alkalmából.³² Az új médiumra tehát nagy reménységgel tekintettek: „Várjuk olly hő vággyal, hogy a mélt. Fogarasy Mihály ő nagysága által indítványba hozott, és annyi szent vágyaktól, annyi reményteljes várakozástól kísért (...) társaság életbe lépjen; mert ha valami, ugy ezen társaság valódi korszükség.”³³ A kiadó sok egyéb mellett az imakönyv kiadást is célul tűzte ki: „Ugyane tekintetből első gondoljai között lesz a társulatnak, hogy a családok szerezhessenek maguknak jó és mindenféle szükségeseket magukban foglaló imádságos könyveket, evangéliumi könyveket, bibliai történeteket, szentek életét stb.”³⁴ Ezt az igényt fogalmazza meg Mészáros Kálmán ferences *Áhitat koszorúja* című imakönyvében: „Évek óta több oldalról hangoztatott panasz volt ugyanis, különösen a budapesti magyar ajkú hívek közt, hogy nem bírnak oly imakönyvet, mely valamint a szokásos imákat, úgy egyszersmind azon énekeket is tartalmazná, melyek manap már csaknem általános használatban vannak. Minthogy pedig a régi Trattner-féle, kezdetben csak a sz. Ferenc-rendiek budapesti templomában használt és innét később, a magyar istenszolgálat általános behozatalával, a többi templomokban is átvitt ima- és énekeskönyv elfogyott, és minthogy régi kiadásánál fogva különben is a mostani kívánalmaknak meg nem felel - hiányozván belőle a nép által kedvelt legtöbb ima és ének; megragadtam azért az alkalmat, hogy a fennevezett, amugyis hiányos ima- és énekeskönyv végleges elfogytával, annak helyét teljesebbel s a jelen kívánalmaknak megfelelőbbel pótoljam.”³⁵

Az imakönyvek kiadási éveinek számbavétele alapján az 1850-es évektől tételesen is kimutatható az egyháznak ez a tudatos törekvése. Nagy példányszámokban, sok új és eddig ismeretlen imakönyv jelent meg a piacon.³⁶ Ebbe a kiadási lázba természetesen az egyre növekvő számú nyomdák is bekapcsolódtak, hiszen üzleti szempontból sem volt elhanyagolható az imakönyvek műfaja.

31 Mészáros 1998. 19.

32 *Religio és Nevelés* 1848/35. 286.

33 *Egyházi Literatúrai Lap* 1848/11. 42.

34 *Religio és Nevelés* 1848/36. 299.

35 *Áhitat koszorúja* 1885. 705.

36 A teljesség igénye nélkül néhány ismertebb ezekből: n.n. *Szűz Mária szeplőtlen szent Szívének tisztelete a hitetlenek és bűnösök megtéréséért*. Stephaneum Kiadó Rt., Budapest 1857.; Nogall János: *Vezérkönyv a legfölségesebb Oltárszentség imáadására*. Országos Központi Oltár-Egyesület, Székesfehérvár 1867.; Tárkányi Béla imakönyvei: *Lelki manna, az az imádságos és énekeskönyv, különösen a kath. keresztfűtés számára*. Pest, 1853. *Jézus szent szívének imáadására*. Eger, 1853. *Ájtatosság liliomai*. A boldogságos szűz Mária szeplőtlen fogantatásának tiszteletére. Pest, 1855., *Szomorúak vigasztalója*. Imádságos és énekeskönyv a hét fájdalom szűz anya tiszteletére. Pest, 1859. *Vezércsillag az üdv. elnyerésére*. Imakönyv a kath. nőnem használatára. Pest, 1860.

Nagyobb trendek

A következőkben megkíséreltem az imakönyv kiadásban az 1800-as évek közepétől kirajzolódó nagyobb trendek, tematikai egységek számbavételét. Kezdeti célkitűzéseimnek megfelelően törekszem arra, hogy a nagyobb lelkiesség-, egyház-, művelődés- és társadalomtörténeti folyamatokhoz is kössöm e szempontokat.

Régi imakönyvek, új kiadásban

Elsőként az imakönyv-kiadásban megragadható kontinuus folyamatokra szeretnék utalni, hiszen egy olyan műfajról van szó, amely évszázados hagyományokra tekint vissza és a 19. századi nagy fellendülés előtt is fontos szegmense volt az egyházi könyvkiadásnak és általában az olvasáskultúrának. Az eddig összegyűjtött anyag első áttekintése alapján elmondhatjuk, hogy számos olyan imakönyv maradt forgalomba, amelyek már a 17-18. század folyamán is népszerűek voltak. Így például Pázmány Péter *Keresztényi imádságos könyve* (1606), Zsigrai Erzsébet *Jó illatú rózsáskertje* (1664), Ágoston Péter *Mennyei követe* (1681), és a későbbi *A két atyafi szent szüzek Gertrúd és Mechtild imádságoskönyve*³⁷ címen, az *Utitárs* (1640), a *Lelki fegyverház* (1693), a *Lelki kincs* (1773) és a sor folytatható lenne. Holl Béla bibliográfiája és saját adataim alapján azt is tudjuk, hogy e népszerű könyveket néhány kivételtől eltekintve (*Arany korona*) az 1850-es évek végéig nyomták után.³⁸ Újra igazolva látjuk tehát, hogy az 1850-es évek egyfajta korszakhatárt jelentettek az imakönyvek kiadásában és újraértelmezésében.

A legnépszerűbbek továbbra is a vegyes tartalmú, általános célokat szolgáló imakönyvek voltak, melyekben főképp más könyvekből, híres szerzők imáiból adtak válogatásokat. A legkedveltebbek a *Szent hangzatok*, *Áhitat gyakorlat*, *Lelki Manna*, *Mennyei hangok*, *Orgona virágok*, *Vezércsillag* imakönyvek voltak. Ezek felosztása, alapvető fejezetei szinte teljesen megfeleltethetőek egymásnak. A reggeli és esti imák mellett az egyházi év ünnepeire, a szentek ünnepnapjaira, a szentmise, keresztút és rózsafüzér ájtatosságra, Mária és az Úr Jézus tiszteletére, gyónásra és áldozásra kínálnak imaszövegeket, elmélkedéseket, oktatásokat és litániákat. A beválogatott imák között változatlanul a legnagyobb középkori egyházi szerzők, misztikusok és szentek szövegei voltak a leggyakrabban idézettek (Bonaventúra, Aquinói Szent Tamás, Kempis Tamás, Szent Brigitta, Szent Gertrúd és Mechtild, Szent Ágoston stb.), de sok helyütt olvashatóak voltak már a kor

37 Mindkét kötet Martin von Cochemnek a híres német 17. századi barokk lelki írónak a munkája alapján készült fordítás. Cochem nép nyelvén megírt, érzelmekkel gazdagon átíratott, gyakran a középkori és misztikus hagyományokat is magában ötvöző munkái egészen a 20. század első elejéig szerte Európában, így hazánkban is nagyon kedveltek voltak. Imakönyvei közül a *Kleine-, Grosse- und Mittlere-Himmelschlüsselt*, a *Grosse- und Mittlere Myrrhengartent*, és a *Grosse- és Mittlere Baumgartent* az egész 19. század folyamán számos alkalommal újranyomták német nyelven. A hazánkban élő németesség e könyveket egészen 1946-os kitelepítéséig használta, identitásának megőrzésében fontos szerepet játszottak. Bővebben lásd: FRAUHAMMER 2013. 8-11.

38 További „nyomon követésükhöz” imaszövegeik alapos hatásvizsgálatára lenne szükség.

új szentjének Liguori Szent Alfonznak és Alacoque Szent Margitnak³⁹ az imái is. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy egyre bővült a hétköznapi szükséghelyzetekre adott imák sora, valamint sok könyv törekedett arra, hogy az adott ünnepkörhöz a liturgiai előírásokat, egyházi szabályokat és elmélkedést is adjon hívei kezébe, ezáltal is oktatta őket az alapvető teológiai ismeretekre. Erősödő tendenciát tapasztalhatunk az ének- és imaanyag ötvözésében is, melynek nyilván a templomi használat elősegítése, a liturgia zenei részének színvonalasabbá tétele volt a célja. Itt kell megemlíteni, a Tárkányi Béla és a Zsasskovszky fivérek jóvoltából szintén az 1850-es évek közepén (1854) megjelent az első kottás énekes könyvet, a *Katolikus egyházi énektárat*. Ez aztán az egész országban elterjedt és számos utánnomást és átdolgozást ért meg.

Az általános tartalmú művek mellett az adott korszak legkedveltebb ájtatosságait tükrözik vissza az imakönyvek címei: az Oltáriszentség, Jézus Szíve, Szűz Mária kultuszának virágzását, valamint Szent Antal tiszteletének töretlen népszerűségét.

Réteg imakönyvek – egy-egy társadalmi csoportra specializálva: imák nőknek

Ismert, hogy az európai – és köztük a magyar – társadalom polgári átalakulásának korszaka a vizsgált időszak, amely a társas élet átalakulását, a polgári kiscsaládos életforma térhódítását eredményezte. Az új társadalmi mobilitási pályák a társadalmi presztízs új kulturális jelenségeinek növekvő szerepét eredményezték. Ennek köszönhetően előtérbe került a művelődés, a családi nevelés, és új megvilágításba helyeződött az anya szerepe, a nemek közti kapcsolat és a házasság intézménye is.⁴⁰ Mindezekkel a kérdésekkel és ezek „érintettjeivel”, az ő igényeikkel, izlésükkel számolni kellett nemcsak a világi, de az egyházi könyvkiadásnak is.⁴¹

E változások – ahogy arra már utalás történt - új műfajok megjelenését és a régi műfajok újraértelmezését indították el. Az ekkor megjelenő új női olvasóknak világibb izlésük volt elődeiknél. Nagy népszerűsége tettek szert a szakácskönyvek, női magazinok, női sajtótermékek és mindenekelőtt az olcsó, népszerű regények. Bennük megjelentek a magánélet intim részletei és a magánszféra belső élete. Ez a korabeli vélekedés szerint sokszor veszélyeket is rejtett magában: felizgathatta a szenvedélyeket és felajzhatta a női képzeletet. Irracionális, romantikus elvárásokat is ébreszthetett, sőt a rendet fenyegető erotikus képzeteket kelthetett. Így válhatott Martin Lyons vélekedése szerint a korabeli regényekben megjelenő

39 Mindketten a tárgyalt korszakban lettek boldoggá, majd szentté avatva, kultuszuk tehát ezért is volt annyira élő és közismert. Liguori Szent Alfonz (1696-1787) egyházatyja számos művet írt, melyek nagy hatással voltak a népi jámborságra is. Neki köszönhetjük *Vézérkönyv a legfölségesebb Oltáriszentség imádására* című imakönyvet is, melyet Nogall János fordított le magyarra 1867-ben. 1839-ben avatták szentté. Alacoque Szent Margit önéletrajzi írása szerint (1647-1690) magánkinyilatkoztatásban részesült Jézus Szent Szívéről, mely kinyilatkoztatásoknak nagy szerepe lesz a Jézus Szíve kultusz felvirágzásában. 1864-ben boldoggá, 1920-ban szentté avatták. Diós 2009. Online hozzáférés: <http://www.katolikus.hu/szentek/>

40 WESSELY 2004. 190.

41 NAGYDIÓSI 1957. 193.

társadalmi kihágás archetipikus formájává a Bovaryné, Anna Karenina, Effi Briest, Ibsen Norája stb. által megjelenített női házasságtörés.⁴²

Az új, illetve újraértelmezett műfajok sorába kapcsolhatóak be a 19. század során, főképp annak második felében és végén megjelenő speciális, egy-egy társadalmi csoport (gyermekek, hajadon lányok, ifjak, nők stb.) számára kiadott és megújított imakönyvek is.⁴³ Ezek elsősorban a vallásos és erkölcsi képzésben, a különösen nagyvárosi környezetben egyre erőteljesebben jelentkező populáris olvasmányok ellensúlyozásában, a különböző társadalmi szerepek megkonstruálásában nyerték el legfőbb szerepüket.

A kor egyik leghíresebb nőalakja Teleki Blanka írja: „Hatalmas téren áll a nő, felfogja helyzete egész fontosságát. Kezében a jövő nemzedék. A magánkörben, a családi élet oltáránál erélyesen állni, kötelességét, mint honleány, mint anya lelkiismeretesen betölteni, ez most a feladata”.⁴⁴ Az ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozásokból indultak ki a jó anyáról, illetve honleányról alkotott elképzelések, és ebből kiindulva fogalmazódtak meg a leány- és nőnevelést egyre sürgetőbb hangok is. A megfelelő nevelésben való részesítés – felekezettől függetlenül – elengedhetetlen volt a család és a nemzet szempontjából.⁴⁵ Az első, bártortalan hangú megnyilatkozásoktól, melyek azokat a kétségeket tükrözték, hogy egyáltalán szabad-e írni és olvasni tanulnia egy leánynak, a 19. század közepére eljutottak Magyarországon is annak az elvnek az elfogadásáig, hogy a 6-12 éves leányok a fiúkéval azonos egységes alpműveltséget szerezhessenek az alsóbb iskolákban, az idősebbek pedig olyan intézetekben tanulhassanak, ahol képzett nőnevelők, nemzeti szellemben, korszerű ismereteket tanítanak nekik.⁴⁶ E folyamatok helyes értelmezéséhez fontos azt is megjegyezni, hogy a női szerepek változása, emancipációja felülről, lefelé, az elit szintjéről indult el elsőként, s csak lassan terjedt át a szélesebb társadalmi rétegekre.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a 19. századot megelőzően ne lettek volna az egyes felekezeteknek női imakönyveik. Ismertek voltak mind a katolikusoknál, mind a protestánsoknál, mind pedig a zsidóknál is hölgyek számára összeállított imádságos könyvek. Azonban számos, nőknek címzett könyv tanúsítja, hogy az új olvasói igények minden felekezet esetében az imakönyvek tartalmi aktualizálásához és újragondolásához vezettek a 19. század második felét követően. Ez a női élethelyzetekhez írott imák megjelenésében és repertoárjának bővülésben ragadható meg leginkább. E helyütt nem célok e folyamat részletes

42 LYONS 2000. 354.

43 A nők mellett külön imakönyveket adtak ki férfiak és idősek számára is. A teljesség igénye nélkül néhány ezekből: Spett György: *Hívalló imakönyv*. A művelt férfiközönség számára, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1903. „Novák László: *Uram, maradj velünk*. Öregék és betegek lelki gyámolítására, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1904., Egger Ágost: *Keresztény apa*. Fordította egy szatmármegyei áldozópap, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1904., Egger Ágost: *Keresztény anya*. Fordította egy szatmármegyei áldozópap. Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1904.

44 Teleki Blanka írását közli: FÁBRI 1999. 226.

45 A leány és nőnevelés kérdéséről a teljesség igénye nélkül bővebben lásd: FÁBRI 1999. 129-145.; FEHÉR 2005. 265-304.

46 FEHÉR 2005. 13.

bemutatása, csak röviden szeretnék utalni az egyes felekezetek közötti különbségekre. Egyértelmű, hogy a zsidó imádságos könyvekben törekedtek leginkább arra, hogy a nőt élete legapróbb nehézségeiben is imával segítsék: fiatal házasság előtt álló lányként, anyaként, feleségként, háziasszonyként.⁴⁷ Az, hogy a zsidó imakönyvekben sokkal inkább megmutatkozik a nő, annak hétköznapijai, talán összefüggésbe hozható azzal is, hogy a zsidó vallás a „mindennapi élet részfolyamataiban is – az étkezésben, a magánidő és a családi léttért beosztásában, a szexualitásban, a művelődésben, a testi technikákban stb. nemcsak követhető magatartási mintákat nyújt, de sok szempontból kötelezően meg is határozza a magatartás normáit.”⁴⁸ A protestánsok imakönyvei, ha nem is ilyen részletességgel, de szintén meglehetősen kimerítő és hosszú terjedelmű imákkal segítik a hölgyeket az élet nehéz szituációiban.⁴⁹ A katolikusok imakönyvei jelentenek némiképp kivételt tartalmi tekintetben. Itt két, nőknek címzett imakönyvben egyáltalán nem is találhatóak speciális női élethelyzetekhez igazodó imaszövegek, csak liturgikus alkalmakhoz, szentek és Mária ünnepnapjaihoz, egyéb vallásos áhítatokhoz. A maradék két könyvben, ha nem is nagy számban, de felsorakozik néhány szükséghelyzet a nő életéből.⁵⁰ Ezek fókuszában a nő, elsősorban mint anya jelenik meg és csak röviden, egy-egy imában kap szerepet feleségként, itt is nagyon óvatosan bánva az érzelmek kinyilvánításával.

A nők mellett a gyermekek és az ifjúság volt a másik olyan társadalmi réteg, akiknek a lelkipozíciója szintén új feladatként jelent meg az egyház életében. A számukra kiadott művek alkotják a korszakban megjelenő réteгимakönyvek következő nagy csoportját.

47 Ízelítő ezen szükséghelyzetek sorából: Leány imája, Ima a szülőkért, Árva imája, Leány imája avatáskor, Ima a szülői ház elhagyásakor, Ima eljegyzésre, Menyasszony imája, Anya imája lány esküvőjén, Anya imája fia esküvőjén, A nő imája aki anyaként érez, Az új otthonban, Ima a férjért, Boldogtalan családi életben, Ima gyermekáldásért, Gyermeket váró asszony imája, Ima szülés előtt, Ima leánygyermek születésére, Fiatal anya először a templomban, Ima távol lévő gyermekért, Ima katoná fiúért, Ima a fiú barmicváján, Anya imája leánya avatásakor, Ima a jó gyermekért, Asszony imája, mikor férje elutazik, Anya áldása midőn fia az életbe indul, Ima gondterhes órákban, Ima a szülőkért, Betegségben, Ima betegségből való felgyógyulásra, Beteg férjért, Beteg szülőért, Beteg gyermekért, Beteg felnőtt gyermekért, Apa betegsége esetén, Anya betegsége esetén, Fogadott gyermekért, Özvegy, akinek szőfogadatlan gyermeke van, Anya gyermekért akit etetni kell, Jövedelemért, A szolgáló imája, Ima türelemért és erősítésért szenvedésben, Jólétben, Inségben, Ima utazáskor, Veszélyben, Ima magas életkorban, Ima gyógykezelésen, Ima a tengeri utazáson, Ima tengeri viharban, Ima tengeri utazás után, Ima bajból való menekülés után, Országos baj, veszedelem idején, Ima a Hazáért.

48 KARÁDY 2005. 192.

49 Ízelítő ezen szükséghelyzetek sorából: Leány kinek szülei élnek, Árva leány, Jegybenjáró leány, Koros hajadon, Új asszony, Terhes asszony, Gyermekágyas asszony, Hölgy, mint nő, anya, gazdasszony, Nő a házasi viszony kellemetlenségei között, Koros nő és anya, Anya, jó gyermekért, Gyermekes özvegy, Gyermektelen özvegy, Leány atyja vagy anyja betegségek, Nő férje betegségek, Anya gyermeke betegségek, Hála a beteg kedves meggyógyulásáért, Beteg lány, Beteg árvaleány, Beteg nő, Beteg nő és anya, Beteg özvegy, Beteg koros hölgy, Hála a meggyógyulásért, Leány, atyja vagy anyja halálakor, Nő férje halálakor, Anya, gyermeke halálakor.

50 Ízelítő ezen szükséghelyzetek sorából: Születés évnapiján imádság, Ima névszentünk napján, A szűz imádsága, Hajadon könyörgése, A menyasszony imádsága, Az özvegy imádsága, A családanya imája, A családanja imája, Az árva imádsága, Ima a szülőkért, Leendő anya könyörgése, Az anya könyörgése gyermekért, A szegény könyörgése, A beteg könyörgése, Betegség után könyörgés, Ima barátainkért, Ima boldog halálért, Ima Krisztusban meghalt Atyánkfiaért, Ima az ország javáért.

Imakönyvek az ifjúságnevelés szolgálatában

Szintén a vizsgált évtizedekhez köthető jelenség Európa-szerte az oktatási rendszer kiépítése, a tankötelezettség bevezetése. Ez volt az óvodaalapítások, az intézményes leánynevelés kiépítésének, a széleskörű tanítóképzés megvalósításának kora, ide köthető a szakképzés különböző formáinak életre hívása és az egyetemek modernkori megújítása.⁵¹ Az oktatásügy tehát központi kérdés volt, és ennek egyik meghatározó szerve továbbra is az egyház (főként a katolikus és protestáns) maradt. Katolikus alapítású volt az első tanítóképző Egerben, a középszintű oktatásban továbbra is meghatározó szerepet játszott a két klasszikus tanító rend: a piaristák és a jezsuiták. Az elemi oktatás szintjén is fontos törekvés volt mindkét nagy felekezet részéről, hogy minden faluban legyen a templom mellett iskola is. A klasszikus, oktatással foglalkozó szerzetesrendek mellett a szegény néptömegek oktatására-nevelésére, a velük kapcsolatos szociális gondoskodásra a század folyamán számos új karitatív egyesület, szerzetes- és apácarend, kongregáció is létrejött. Így e korszakban jelent meg a Keresztes Nővérek, a Segítő Nővérek, a verbiták, a kalazanteusok, a szaléziak és az oblátusok közössége.

A nevelés ügyének fontosságát jelzi, hogy még az imakönyv műfajában is komoly részt foglal le magának. Részben az oktatás felekezetiisége miatt, részben pedig amiatt, mert az iskolai tanítás céljai között előkelő helyen szerepelt a gyermek erkölcsi és morális nevelése. „az iskoláknak rendeltetésileg egyik fő feladata, imádkozni tanítván a gyermeket” – írja a *Religio és Nevelésben* Majer István 1848-ban.⁵² A korabeli vélekedés szerint ugyanis a gyermek szülei szemében nem önértékkel rendelkező egyéniség, hanem a jövő polgára, katonája, a legfőbb cél tehát: hasznos állampolgárrá nevelni őt.⁵³ „A gyermek alakítandó ember, kinek nevelésre van szüksége, és egyedül csak ez által válhatik valódi emberré, és kinek születése első percétől, ifjúságának korán át egy kalauzra van szüksége, melly őt az élet’ tekervényes utain rendelt céljához elvezesse, és ezen kalauz: a nevelés. (...) De miben áll tulajdonképpen a jó nevelés? Erre igen könnyű a felelet: az időkorán jóhoz szokás – és rosztól elszokásban. A gyermeket tehát szoktatni kell a jóhoz, még pedig zsengekorában, míg a sziv gyenge és fogékony minden szép és jónak elfogadására” – írja a *Nefelejts* című imakönyv előszavában a szerző.⁵⁴ És hogy miképp képzelték ezt el? Az *Áhítat gyakorlat* imakönyv előszava ad erre választ: „A kevélységből véve pedig eredetét minden veszedelem, a kevélységnek kezdete pedig embernek Istentől elszakadásában áll. Ezen iszonytató bajnak hathatós ellenszeréről kell tehát gondoskodnunk, melyis nem lehet egyéb, mint az ájtatosság (...) Az ájtatosságnak gyakorlatai ezek: a jóra törekvés, jámbor fohászok, sz. könyvek olvasása, a keresztény szeretetnek művei, a józan élet, önmegtartózkodás, böjtölés, testsanyargatás, bűnbánat, de legfőbb gyakorlata az ájtatosságnak az imádság.”⁵⁵ Ezekben a sorokban már érezhető a korszak idősebb gyermekekkel szembeni bizalmatlansága, eltévelyedésüktől való

51 KÉRI 1996. Online hozzáférés: <http://nostromo.pte.hu/technika/nevtvazl.hun>

52 *Religio és Nevelés* 1848/29. 229.

53 PUKÁNSZKY 2005. 79.

54 *Nefelejts* 1850. IV-V.

55 *Áhítat gyakorlat* 1857. VIII-X.

félelme is. Ezt fogalmazza meg Bogisich Mihály is imakönyvében: „A felső és középiskolai művelt ifjúság lelki szükségletei lebegtek szemem előtt, midőn az ifjú élet minden körülményeire oly imákat és könyörgéseket válogattam ki, melyek legbiztosabb fegyvert nyújtanak az anyagi javakat hajhászó korunk szellemi ridegsége, hitközönössége és fenhéjazó észműveltsége ellen, melyek csábos tanakkal az ifjúság szívét oly rohamosan megmetyélezik.”⁵⁶ Ezért a legtöbb ifjúságnak írt imakönyvben a megszokott imakönyvi imák és részek mellett külön egyseget, fejezetet szántak nevelésméleti kérdéseknek, melyben a katolikus erkölcs alappilléreit, mint a jó keresztény ifjú fő ismérveit magyarázzák el az olvasónak, megmutatva a katolikus egyház által elvárt jó keresztény viselkedés mintaképét, ugyanakkor ellensúlyozva a kor fiatalokra veszélyes ártalmas hatásait.

A fiatalok különböző korcsoportjai, az iskolák, nevelőotthonok és egyéb intézmények, szervezetek számára írott speciális imakönyvek a korszak későbbi évtizedei folyamán is megőrizték fontosságukat, jelezve ezzel, hogy az ifjúságpasztoráció megkerülhetetlen és hangsúlyos feladatkörévé vált az egyháznak.⁵⁷ Ebben kiemelt szerepet kapott az 1902-ben létrejött Regnum Marianum Egyesület, amely széleskörű lelkipásztori tevékenysége mellett (hitoktatás, cserkészlet) többek között élen járt a jellemnevelő és vallásos könyvek megjelentetésében.⁵⁸ Ezek mellé e korszakhoz imakönyvek egész sora állítható még, melyek közül a legkedveltebb és a legtöbb kiadást megélt Sík Sándor és Schütz Antal-féle 1912-es Imádságoskönyv egyszersmind kalauz a lelki életre a tanuló ifjúság számára című munkája volt.⁵⁹

A kisebb gyermekek lelki gondozásában egy másik lelkeségi mozgalom munkáját kell kiemelnünk: ez a jezsuitákhoz köthető Szívgyárda, melynek létrejötté a szintén jezsuiták által elindított Szív újság gyermekrovatának köszönhető. A mozgalom célja a vallás erkölcsi és hazafias nevelés elmélyítése, ezen belül a családi élet megszerettetése, a tekintélytiszteltet fejlesztése, a munkára és a kötelességteljesítésre nevelés.⁶⁰ A lap szerkesztését a termékeny író, Blaskó Mária végezte,

56 *Őseink buzgósága* 1888. Előszó.

57 A teljesség igénye nélkül néhány ifjúsági imakönyv: *Áhítat gyakorlat*. Imák s énekekben a római katolikus ifjúság épülésére. Szepesi Imre kegyesrendi tanár, Pest 1857., *Nefelejts vagy azon erkölcsi mondások, énekek és imádságok gyűjteménye, melyek a kisdedovó Intézetbe járó kisdedek szíveik és elméjük képeztesére szolgálnak*. Varga Péter belvárosi kisdedovó Intézetbeli tanítótól. Nyomtatott Müller A. Pesten 1850., *Égi Manna*. Ima- és énekeskönyv, a keresztény katolikus ifjúság számára. Zádori Ev. János (szerk.), Steinbrener Ker. János kath. kiadóhivatal, Budapest 1882., *Énekeljétek az Úrnak*. Imádságos és énekes könyv a serdülő katolikus ifjúság számára. Kersch Ferenc székesegyházi karnagy és Dr. Kiss János egyetemi tanár (szerk.), Pesti könyvnyomda-részvény-társaság, Budapest 1898., *Venite Adoremus!* Katolikus Oktató- és imádságoskönyv a tanulóifjúság számára. Dr. Láng Incze ciszt. R. áldozópap, főgymn. hittanár, Szent István Társulat Kiadása, Budapest 1902., *Ifjúsági imakönyv serdülő ifjak és leányok számára*. Írta Hock János kőbányai plébános, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest 1903., Sík Sándor – Schütz Antal: Imádságos könyv, egyszersmind lelki kalauz a tanuló ifjúság számára. Szent István Társulat, Budapest 1912., *Nefelejts: imakönyv a kat. ifjúság részére*. Összeállította Bíró Lőrinc. Szent Bonaventura Nyomda, Kolozsvár 1923., *Istenem, mindenem: ifjúsági imakönyv*. Szent István Társulat, Stephaneum Nyomda, Budapest 1928.

58 E könyvekről alapos listát közöl SÖVEGES 2007. 252.

59 Lásd 57. lábjegyzet bibliográfiai adatait.

60 Drós 1993. XIII. 321.

akinek a nevéhez több, mint ötven mű köthető, köztük számos imakönyv, imafüzet, imalap.⁶¹

A világháborúk – speciális helyzet – speciális imakönyvek

Az egyháznak nem csak a társadalom átalakulása által előidézett változásokra kellett válaszokat adnia, a 20. század világméretű hadi eseményei is cselekvésre késztették. A háború nehézségei között vigaszt kellett nyújtania elsősorban a frontokon helytálló katonáknak, de az otthonmaradt hátország számára is. Az ekkor megjelent tematikus imakönyvek egyértelműen igazolják, hogy az egyházak szinte azonnal reagáltak ezekre a kihívásokra.⁶² Sőt, a Szent István Társulat ingyen osztotta szét a kaszárnyákban, a kórházakban és a harctereken ilyen jellegű kiadványait. Arra is törekedtek, hogy ne csak magyar nyelven lehessen ezeket a olvasni, így legtöbbször megjelent német, szlovák, horvát, sőt egyesek lengyel nyelven is. Mészáros István kimutatásai alapján 1914-ben 670.000, 1915-ben 625.000, 1916-ban 345.000, 1917-ben 183.000 példányt.⁶³ Mindezek a számadatok alátámasztják Maczák Ibolya megállapítását, mely szerint a katonaimakönyvek nemcsak a háborús könyvkiadásnak, hanem általában a háborús egyházi tevékenységnek és jótékonyágnak is fontos (ha nem a legfontosabb) szegmensét alkották.⁶⁴ Ez igaz mind a katolikus, mind a protestáns felekezetre és a zsidókra is.⁶⁵ Erről tudósít a Protestáns Szemle 1915-ös részlete: „Örömmel látjuk, hogy a háborús imák és traktátusok értékes és használható dolgok. Általában magasan felette szárnyalnak a háborús prédikációknak. Mindenesetre egyik legmaradandóbb értékű gondolat és cselekedet lesz a magyar protestáns egyház háború alatti munkájában ezeknek készítése és kiadása.”⁶⁶

Tartalom tekintetében is elkülönülnek e könyvek a többi kiadványtól. Imanyagukban az általános imák mellett elsősorban a háborús helyzethez és a halálhoz, szenvedéshez illeszkedő imák olvashatóak: ima az orszáért, hazáért, ima a

61 A teljesség igénye nélkül néhány imakönyv a szerzőnő tollából: *Cseréljünk szívét*. Gyermekek imakönyve. Budapest 1924., *Jézusom, itt vagyok!* Imaóra elemista gyermekeknek. Budapest 1932., *Jézuska szeress!* Oktatás és napi imák kicsi gyermekeknek. Budapest 1934., *Krisztus király serege*. Oktató- és imádságos füzet a „Katolikus Akcióról” gyermekeknek. Budapest 1936., *Imádságos képeskönyvem*. Iskola-koron alóli és 1-2. o. kisgyermek számára. Budapest 1936. További írói munkásságáról részletes áttekintést ad *Katolikus Lexikon* I. kötetének Blaskó Mária szócikke. Dión 1993. I. 870.

62 A teljesség igénye nélkül néhány ezekből: *Imák és intelmek a magyar kath. hadfiak számára*. Írta Molnár Vid Bertalan. Átdolgozta Reviczky Aladár, Szent István Társulat, Budapest 1909., Reviczky Aladár: *Bizáál fiam!* Sebesült katonák részére. Szent István Társulat, Budapest 1914., Reviczky Aladár: *Uram, irgalmazz nekünk*. Az itthonmaradtak imádságai a háború idejére. Szent István Társulat, Budapest 1914., Reviczky Aladár: *Elesett hőseinkért*. Imafüzet. Szent István Társulat, Budapest. 1915., *Seregek Ura*. Katolikus magyar katonák ima- és énekeskönyve. Szerk. Mészáros János, Szeged, 1930.

63 Mészáros 1998. 137.

64 Maczák 2010. 99.

65 Egy-egy példa e felekezetek katonaimakönyveiből: Szolnoki Gerzson református lelképásztor: *Háborús idők imádságos könyve hadbavonultak és azok családjai számára*. X. kiadás. Hegedűs és Sándor Könyvkiadóhivatala, Debrecen 1916., n.n. *Pajzs és Vért*. Imádságok izraelita vallású katonák számára. Országos Rabbiegyesület, Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat Rt., Budapest 1915. Ez utóbbi imakönyvre Glässer Norbert hívta fel a figyelmet, neki köszönöm a könyv digitális másolatát.

66 *Protestáns Szemle* 1915/XXVII. 87.

vezetőért, harctéri támadás előtti imák, imák sebesülés esetére, ima a jó halálért, ima az örök üdvösségért, elmélkedés a földi szenvedésről stb.

Érdekes módon e könyvek esetében nem mondható el, hogy a különböző felekezetek ima-repertoárjában jelentősebb eltérés lett volna. „Annak ellenére, hogy a szerzők kifejezésre juttatták például, mennyire fontos, hogy a reformátusok ne olvassanak katolikus bibliát és fordítva, alapvető különbségek nincsenek az imafajták között. Ennek elsősorban a háborús tematika az oka: ezekben az imakönyvekben eleve nem nagyon (ha igen, akkor nem hangsúlyos módon és helyen) fordulnak elő olyan kérdések – pl. a szentségtannal vagy Szűz Mária szerepével kapcsolatban –, amely kérdéseket a felekezeti hovatartozás jelentősen befolyásolná”⁶⁷ – olvasható Maczák Ibolya fentebb már idézett tanulmányában. E kérdéskörhöz szolgálhat érdekes adalékkal a neológ zsidóság Egyenlőség című hetilapjában megjelent cikk. Eszerint egy, a zsidó katonáknak zsidó imakönyveket vásároló, katolikus mágnásasszonyt állítanak mintául az elé az előkelő asszony elé, aki katolikus imakönyveket küld a fronton lévő izraelita katonáknak.⁶⁸ Úgy tűnik a szükséghelyzetben a jótékonykodás és hazafiasság olykor felülírta a felekezeti hovatartozást, és ennek a kíváncsornak a háborús imakönyvek is megfelelték.

Katolikus megújulás, „reneszánsz”

A nagyobb „trendek” sorában mindenképpen szót kell ejtenünk a 20. század első évtizedeiben tapasztalható egyházi megújulásról, amely a lelkiségi munkák kiadásában is megmutatkozott. Háttérben a katolikus egyháznak a két világháború között előtérbe kerülő törekvése áll, amely az élő, krisztusi, kegyelmi, dogmákon nyugvó hitélet kialakításában látta az előremutató utat a kor nehézségeiben.⁶⁹ Mindezen célkitűzéseket kedvezően befolyásolta az 1919 utáni keresztény nemzetinek nevezett irányzat a politikai életben. Adriányi Gábor vélekedése szerint a Tanácsköztársaság szomorú tapasztalatai és a trianoni békeszerződéssel bekövetkezett nemzeti katasztrófa után a nemzeti újraépítésnél csakis a keresztény alapokra lehetett számítani, ennek köszönhetően a kormányok az egyházakkal – elsősorban a katolikus Egyházzal – konstruktív és szoros együttműködésre törekedtek.⁷⁰ Ezek a változások hatékonyan játszottak közre a keresztény sajtó, a laikus apostolkodás, a szerzetesrendek felvirágzása és a katolikus egyletek soha nem látott gyarapodása terén.⁷¹ A folyamatokat jól visszatükrözi a legkülönfélébb nyomtatott lelkiségi kiadványok széles választéka. Különösen a 20'-as évektől figyelhető meg az imakönyvek, kisebb imafüzetek, imalapok kiadásának robbanásszerű emelkedése.

E korszak meghatározó lelkiségei közé tartozott az ifjúságpasztoráció kapcsán már említett középiskolásokot célzó Regnum Marianum, a Jézus Szíve kultuszát megújító Jézus Szíve Szövetség és annak „gyermek tagozata” a Szívgyárda Mozgalom, valamint a szintén jezsuitákhoz köthető Mária Kongregációk. Ezen

⁶⁷ MACZÁK 2010. 100.

⁶⁸ *Egyenlőség* 1916. június 24. 10.

⁶⁹ SÖVEGES 2007. 228.

⁷⁰ ADRIÁNYI 2005. 182.

⁷¹ Ezekről bővebben lásd: ADRIÁNYI 2005. 183-187.

mozgalmak mindegyike nagymértékben támaszkodott a sajtóra és nyomtatott termékekre, így számos imakönyv megjelenését is támogatták.

Az egyházon belüli mozgalmak közül kétségtelenül a legjelentősebb a liturgikus megújulás, vagy más elnevezéssel a liturgikus mozgalom volt. Ebben központi szerepet kapott a szentmise és az Eucharisztia, melyekre, mint a lelki élet legfőbb forrásaira tekintettek.⁷² A liturgia elmélyültebbé, lelkiibbé tételéhez számos lelkiségi munkát fordítottak magyarrá, új misszálét jelentettek meg Szunyogh Xavérnak, a magyar népliturgikus mozgalom legnagyobb apostolának tollából, és számos új imakönyvet is adtak a hívek kezébe.⁷³ Ezekben a korábbinál hangsúlyosabb szerepet kapott a szentmise áldozat és annak imaszövegei, amelyek célja a hívek minél elmélyültebb bevonása volt a szertartás misztériumába. A liturgia megújításához tartozott a szertartások zenei részének felfrissítése, amit az imakönyvek megnövekedett kottás énekanyaga is jelez.⁷⁴

Szerzők

Végezetül essék néhány szó e kötetek szerzőiről. Előre kívánom bocsátani, hogy az imakönyvek műfajának elemzésén belül ez egy önmagában is vizsgálatra érdemes téma lehetne, hiszen a szerzők sorában éppúgy ott találjuk a korszak legnagyobb pap egyéniségeit, mint a mára elfeledett plébánosokat, áldozárokat. Ilyen módon árnyalható lenne mind a korabeli lelkiségek vezéralakjainak írói tevékenységéről és hatásáról alkotott kép, mind pedig az alsópapság lelkipásztori feladatainak és lokális közösségekre gyakorolt hatásának vizsgálata. Főképp ez utóbbi tekintetben hozhatna új eredményeket az imakönyvek szerzőinek és írói munkásságának alapos áttekintése.⁷⁵

A szerzők között elsőként a széles körben ismert egyházi személyeket, lelkiségi mozgalmak, szerzetesrendek vezéralakjait említem. Ők szinte egytől egyig írói, költői, szónoki képességeikkel tűntek ki, így nem csoda, ha az általuk írt imaszövegek és könyvek nagyon közkedvelté váltak. Itt kell említenünk a híres bencés Albach Szaniszlót, a szintén bencés Szunyogh Xavért, a ferences Áts Benjaminget és Borus Fortunátot, a piaristák két híres teológus, illetve költő egyéniségét Schütz

⁷² SÖVEGES 2007. 239.

⁷³ Syllaba-Reviczky: *Jöjj, Uram Jézus!* Gyakran áldozó fiúk és leányok imakönyve, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1910., Reviczky Aladár: *Jézusom szeretlek!* Gyakran áldozó gyerekek imakönyve, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1911., Reviczky Aladár: *Mindennapi kenyérünk.* Gyakran áldozók imakönyve, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1912., Kelemen Kriszostom (szerk.): *Opus Dei: bencés diákok imakönyve.* 1942., Szunyogh Xavér: *Imádságos lélekkel az Úr előtt.* Imádságok és énekek a lelkiileg művelt kat. hívők számára. Budapest, 1946.

⁷⁴ A francia Solemnis kolostorral az élen egész mozgalom épült az egykori gregorián dallamok hiteles, régi alakjainak feltárására és egyházi gyakorlatba való bevezetésére. Tevékenységüket nagy ellenállás fogadta, s csak akkor tudták ügyüket győzelemre vinni, amikor X. Pius pápa melléjük állt. 1903-as Motu Proprio-jában az egyházi zenére általános szabályokat állított fel, s kijelentette, hogy a római egyház zenéjének alapja a gregorián, melyet minden templomban, kolostorban, papi szemináriumban ápolni, gyakorolni, tanítani kell. Forrás: <http://penta.hcbc.hu/kantorkepzoz/jegyzet/gregorian1.htm>

⁷⁵ Az alsópapság lokális társadalomban és a népi kultúrában játszott szerepéről Bárhth Dániel 2013-ban szerkesztett tanulmánykötete adhat e témához impulzusokat és jó áttekintést. BÁRTH 2013.

Antalt és Sík Sándort, a jezsuita Bangha Bélát, a domonkos Bőle Kornélt, valamint az egri pap költőt, Tárkányi Bélát, és az egyik legnagyobb hatású egyházi írónkat, Prohászka Ottokárt.

Mellettük hosszú a sora azoknak a mára már alig ismert egyházi személyeknek, akik imakönyv-fordításokat, ima-válogatásokat állítottak össze, sőt néha maguk is írtak szövegeket. Köztük sok plébános, káplán, esperes, áldozópap és szerzetes (főképp ferences, cisztercita, kármelita, domonkos) található, akik szívügyüknek tekintették a hívek imaéletének, vagy akár egy-egy kultuszgyakorlat, szent tiszteletének elmélyítését. Nem egyszer egy adott plébániaközösség a mű célközönsége, ami jelzi: a lelkipásztor valóban gondos pásztora kívánt lenni nyájának és személyre szabottan is foglalkozott pasztorációjukkal. A szerzők egy másik nagyobb csoportját azok az egyházi személyek alkotják, akik aktívan folytattak valamilyen oktató (egyetemi, gimnáziumi, elemi iskolai), legtöbbször hitoktatói tevékenységet is. Nyilvánvalóan ehhez az oktató tevékenységhez szorosan hozzátartozott az erkölcsi és lelki nevelés is, amelynek kiváló eszközei lehettek az imádságok, az elmélkedések és különféle áhítat gyakorlatok. Éppen ezért itt főképp az ifjúság egy csoportjának, egy adott oktatási intézménynek, kisgyermekeknek írott imakönyvek említhetők. A szerzők között végül a kántorokat kell említeni, akik tevékenységük révén, egyébként is nagyrészt vállaltak egy-egy közösség ima- és ének gyakorlatainak vezetésében.

Reményeim szerint az 1800 utáni hazai imakönyvkiadásról adott első áttekintéssel sikerült rámutatnom e műfaj kutatásának szükségességére és a benne rejlő lehetőségek sokrétűségére. Úgy vélem tartalmuk, lelkiségük, szerzőik, kiadóik, nyomdáik, célközönségük és illusztrációik alapos elemzése sok adalékkal gazdagíthatja a korszakról szerzett ismereteinket. Forrásul szolgálhatnak az egyház-, a liturgia-, a spiritualitás-, a mentalitástörténet iránt érdeklődők számára. Ezek a lehetőségek egyelőre kiaknázatlanul állnak előttünk, a jövő feladatai tehát adva vannak.

Irodalom

ADRIÁNYI Gábor

2005 *A katolikus egyház története a 20. században*. Kelet-, Közép-kelet és Dél-Európában. Kairoz Kiadó, Budapest.

ALTHAUS, Paul

1927 *Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur*. C. Bertelsmann, Gütersloh.

BARBIER, Frédéric

2005 *A könyv története*. Osiris Kézikönyvek, Osiris Kiadó. Budapest.

BÁRTH Dániel

2013 *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18-20. századi Magyarországon*. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest.

BEISSEL, Stephan

1909 Zur Geschichte der Gebetbücher. In: *Stimmen aus Maria-Laach* 77. 28-41., 169-185., 274-289., 397-411.

BOGÁR Judit (szerk.)

2012 *Régi magyar imakönyvek és imádságok*. Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok 3. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba.

BÖDEKER, Hans Erich – CHAIX, Gerald – VEIT, Patrice (Hrsg.)

1991 *Le livre religieux et ses pratiques. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne*. Der Umgang mit dem religiösen Buch. Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 101., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

BRANDT, Julianne

2004 Nők a magyar református imádságoskönyvekben a 19. század második felében. In: NYERGES Judit – JANKOVICS József (szerk.): *Hatalom és kultúra*. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest, 16-21.

2005 „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve”. A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe. In: GYÁNI Gábor – NAGY Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 96-127.

DIÓS István

2009 *A szentek élete I-II*. Szent István Társulat, Budapest. Online hozzáférés: <http://www.katolikus.hu/szentek/>

GAJTKÓ István

1936 *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. A piaristák doktori értekezései 15. szám. „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest.

GÁRDONYI Máté

2006 *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*. Jel Kiadó, Budapest.

GORZÓ Gellért

1915 Ráday Pál imádságai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 25. évf. 2. füzet 151-172.

FÁBRI Anna (szerk.)

1999 *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből.* Kortárs Kiadó, Budapest.

FEHÉR Katalin

2005 *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1849.* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

FRAUHAMMER Krisztina

2013 Martin von Cochem imakönyvei, mint az identitás megőrzésének forrásai. *Honismeret* XLII/1. 8-11.

FÜLÖP Géza

2010 *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772-1848).* Hatágú Síp Alapítvány, Budapest.

HABERMAS, Jürgen

1999 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Osiris Kiadó, Budapest.

HOLL Béla

1958 *A magyar nyelvű nyomtatott katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája.* (Kézirat) Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Sajtó Írások sorozat 121. tétel. Budapest.

INCZE Gábor

1931 *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században.* Theologiai Szemle, Theologiai tanulmányok sorozat 15. Debrecen.

INGEN, Ferdinand van – MOORE, Cornelia Niekus (Hrsg.)

2001 *Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit.* Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden. Wolfenbütteler Forschungen Band 92. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

KARÁDY Viktor

2005 Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon. In: VARGA László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon.* Siker és válság. Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, Budapest.

KÉRI Katalin

1996 *Neveléstörténeti Vázlatok.* Magyar Elektromos Könyvtár, Online hozzáférés: <http://nostromo.pte.hu/technika/nevtvazl.hun>

KOVÁCS Andrea (összeállította)

2003 *A gregorián ének.* Jegyzet. Összeállította: Kovács Andrea, Harmat Artúr Központi Kántorképző, Budapest.

LYONS, Martin

2000 A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások. In: CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Balassi Kiadó, Budapest, 348- 381.

MACZÁK Ibolya

2010 Imakönyvek az első világháborúban. *Médiakutató* 11. 99-102.

MÉSZÁROS István

1998 *A Szent István Társulat százötven éve 1848-1998*. Szent István Társulat, Budapest.

NAGYDIÓSI Gézáné

1958 Magyarországi női lapok a XIX. század végéig. *OSZK Évkönyv 1957*. Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest, 193-227.

PUKÁNSZKY Béla

2005 *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. Iskolakultúra-könyvek 28. Iskolakultúra, Pécs.

SÖVEGES Dávid

2007 *Fejezetek a lelkiség történetéből. A reneszánsz humanizmustól a II. Vatikáni Zsinatot követő változásokig 2*. Bencés Kiadó, Pannonhalma.

SCHROTT, Alois

1937 *Das Gebetbuch in der Zeit der katholischen Restauration*. *Zeitschrift für katholische Theologie* 61. 1-28., 211-257.

SZIGETI Jenő

2002 *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve X*. 81-100.

SZINNYEI József

1891-1914 *Magyar írók élete és munkái I-XIV*. Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomda, Budapest. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

WESSELY Anna

2004 „Nőkérdés” a 18. század végén. In: HELMICH Dezső – SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *Metodológia, társadalom, gazdaság*. In Memoriam Bertalan László. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 185-192.

Felhasznált források és imakönyvek

FOGARASY Mihály:

Nyilatkozat a jó és olcsó könyv-kiadó társulat ügyében. *Religio és Nevelés* 1848/35. 285-287.

MAKKAI Sándor:

Háborús imák és traktátusok. *Protestáns Szemle XXVII. évf. I-X. füzet* Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája 1915. 87-89.

MAJER István:

Az iskolai imádságról. *Religio és Nevelés* 1848/29. 228-230.; 1848/31. 247-248.

DR. MEZEY Ferenc:

A grófnő, ki zsidó imakönyveket kér. *Egyenlőség* 1916. június 24. 10.

n.n.:

A jó és olcsó könyv-kiadó társulat programja s alapszabályai. *Religio és Nevelés* 1848/36. 298-301.

NOGÁLL János:

Honi irodalom. „Az élő lelki rózsafüzér, és a boldogságos szűz Mária szeplőtelen szívének tisztelete. *Egyházi Literatúrai Lap*. Függelék a *Religio és Nevelés*-hez. 1848/11. 41-42.

STÖRMANN B.:

Mária hű leánya. Kongregációi kalauz egyszersmind imakönyv minden katolikus nő számára. Szent István Társulat, Budapest 1894.

Áhítat koszorúja, vagyis ima- és énekeskönyv melyet a keresztény katolikus hívek használatára egyházi és magán-ájtatosságokra, különféle ünnepekre és alkalmakra összeállította Mészáros Kálmán ferenc rendi áldozár. Stephaneum Kiadó és Nyomda Rt., Budapest 1885.

Áhítat gyakorlat. Imák s énekekben a római katolikus ifjúság épülésére. Szepe-si Imre kegyesrendi tanár, Pest 1857.

Nefejejts vagy azon erkölcsi mondások, énekek és imádságok gyűjteménye, mellyek a kisdedovó Intézetbe járó kisdedek sziveik és elméjük képeztetésére szolgálnak. Varga Péter belvárosi kisdedovó Intézetbeli tanítótól, Nyomtatott Müller A., Pesten 1850.

BOGISICH Mihály:

Őseink buzgósága. Rózsa Kálmán és neje, Budapest 1888.

FRAUHAMMER, KRISZTINA

AN UNEXPLORED SOURCE GROUP

In my paper I present the first findings of my study of a previously completely unexplored source group, prayerbooks. Although famous individuals and the authors of prayerbooks have written on the subject, there are hardly any syntheses or scholarly works on prayerbooks. This is especially true regarding the prayerbooks published after the Baroque period. We have been collecting for years and building up a digital database on prayerbooks with the aim of filling this gap. In the present article I set out the need to explore this genre, the benefits such a study will bring, the development of prayerbooks after 1800 and the major trends in the publication of prayerbooks.